

з ними інші верстви, апелювала до офіційних органів, що в умовах загальної неграмотності представників традиційного суспільства мало надзвичайно важливе значення.

Пріоритетним напрямом подальших досліджень із порушеної проблеми може бути предметніший розгляд соціально-побутового становища сільської інтелігенції.

1. Лисяк-Рудницький І. *Виродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т. 2.*
2. Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.*
3. Касьянов Г. *Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993.*
4. Фареній І. *Православне духовенство в кооперативному русі початку ХХ ст. // Православ'я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси, 2004.*
5. Фареній І. *Педагогічна інтелігенція в кооперативному русі початку ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2004. – Вип. 8.*
6. Фареній І. *Земські агрономи та селянська кооперація на початку ХХ ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2005. – Вип. 66.*
7. Присяжнюк Ю. *Ментальні особливості соціальної активності українських хліборобів (60-90 рр. ХІХ ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 1999. – Вип. 12.*
8. Присяжнюк Ю. *Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині ХІХ ст. // Історія України. – 2000. – № 3.*
9. Присяжнюк Ю. *До проблеми ролі селянства в збереженні національної ідентичності українців (ХІХ – початок ХХ ст.) // Український селянин. – 2000. – № 1.*
10. Присяжнюк Ю. *Українське селянство ХІХ–ХХ ст.: еволюція, ментальність традиціоналізм. – Черкаси, 2002.*
11. Присяжнюк Ю. *Історико-ментальні чинники формування релігійного ідеалу українського селянства Наддніпрянської України в середині – другій половині ХІХ ст. // Православ'я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси, 2004.*
12. Драч О. *Навчальний процес у початкових школах України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2000. – Вип. 21.*
13. Драч О. *Православна церква і організація шкільної справи в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Православ'я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси, 2004.*
14. Турченко Г. *Соціальний потенціал українського державотворення напередодні першої світової війни / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. ХІV.*
15. Рудницький С. *Галичина та Соборна Україна // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – Л., 1994.*
16. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 30.*
17. Грушевський М. *Спомини // Київ. – 1989. – № 8.*
18. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 8.
19. *Державний архів Черкаської області. – Ф. 476. – Оп. 2. – Спр. 128.*
20. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 14.*

Л.М. Кривошеєва

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУРСИ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ТАБОРАХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ

З початком Першої світової війни, в серпні 1914 р., у Львові було засновано Головну Українську Раду (ГУР) – міжпартійний блок за участю радикальної соціал-демократичної та національно-демократичної партій. Одночасно зі створенням ГУР, за ініціативою Д. Донцова, В. Дорошенка, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Меленевського та інших у Львові постав Союз визволення України (СВУ). 5 жовтня 1914 р. його друкований орган, що видавався у Відні, – „Вістник СВУ” – надрукував політичну програму організації. Вона передбачала створення самостійної Української держави з конституційною монархією, демократичним устроєм, свободою для всіх національностей та самостійною українською церквою. Для досягнення цієї мети Союз вважав за доцільне співробітництво з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Оскільки на території цих держав у таборах військовополонених опинилися десятки тисяч українців, СВУ приступила до проведення національно-просвітницької роботи серед них. Для поліпшення умов знаходження полонених і просвітньої роботи СВУ отримала дозвіл на організацію окремих таборів для українців Російської імперії. Таким чином, на кінець 1914 р. були організовані українські табори в Австро-Угорщині – Фрайштадт, в Німеччині – Раштат, Зальцведель та Вецляр. Одночасно у них утримувалося до ста тисяч вихідців із українських земель.

Для проведення культурно-просвітньої роботи серед них керівники СВУ запросили фахівців – наддніпрянських політемігрантів, галицьких та буковинських інтелігентів, а також освічених полонених. Кінцеву мету подібної роботи вони вбачали у формуванні серед співвітчизників національної свідомості, щоб після повернення до дому вони включилися у визвольний рух.

Питання організації сільськогосподарської освіти в таборах військовополонених українців часів Першої світової війни ще не знайшло належного висвітлення. Сучасна наукова література тільки згадує про проведення подібної роботи в таборах, але лише у зв'язку з висвітленням політичної діяльності СВУ [1]. Мета цієї статті полягає у тому, щоб дослідити різноманітні аспекти, пов'язані з функціонуванням сільськогосподарських курсів у таборах військовополонених як складової частини культурно-просвітньої роботи СВУ. Об'єкт вивчення – табори військовополонених українців під час Першої світової війни, предмет – діяльність сільськогосподарських курсів.

Відбір українців у табори німецьке та австрійське командування проводило за двома ознаками: територіальною – звідки людину мобілізували до армії, етнічною – чи визнає вона своє українське походження. Таким чином, у таборах опинилися полонені різних національностей, більшість яких становили українці – селяни.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в аграрному секторі України з'явилися нові форми

господарювання. Так, зокрема, зародилася і розвивалась сільськогосподарська кооперація, різноманітні сільськогосподарські курси та кредитні товариства. У Східній Україні до 1908 р. налічувалося 572 товариства споживчої кооперації, а в 1914 р. – 3052. У кооперативному русі початку ХХ ст. Україна посідала перше місце у Російській імперії, на території якої налічувалося усього близько 10 500 кооперативів. На західноукраїнських землях кооперативний рух набув значно більшого поширення, ніж у Наддніпрянській. Активну участь у його організації взяли на себе народівці та „Просвіта”. Вони прагнули розвивати освіту серед дорослих через створення в українських селах читалень, видання популярних книжок із народного господарства, а також відомих творів красного письменства тощо [2, 185-196].

Взявши за основу отриманий досвід, СВУ починає свою роботу в таборах не з політичної пропаганди, а з поширення освіти, знань з української мови, літератури та історії. Для цього створювалися народні школи, різноманітні освітні курси, бібліотеки, музично-театральні товариства, спортивні та ужиткові гуртки.

Майбутню Україну просвітяни СВУ бачили з розвинутим у капіталістичному напрямі сільськогосподарським виробництвом. Для досягнення цієї мети необхідно було навчити майбутніх громадян новим технологіям сільськогосподарської праці, формам об'єднання в різноманітних кооперативах. Взірцем культурно-просвітньої праці став табір в Австрії – Фрайштадт, у якому 5 квітня 1915 р. розпочали роботу кооперативні курси. Їх основне завдання фундатори вбачали у тому, щоб допомогти співвітчизникам з'ясувати історію і головні засади кооперації, а також познайомити їх з ідеєю сучасного кооперативного руху та його розвитком в Україні, Росії й деяких інших країнах.

Програма курсів передбачала вивчення таких головних тем:

1) поняття кооперації та її економічне значення. Капіталізм, концентрація капіталу і пролетаризація мас. Завдання кооперації;

2) історичний розвій кооперації: а) кооперація як свідоме суспільне явище; б) типи кооперативних спілок;

3) консультаційна кооперація: а) ідея, історія, головні засади, цілі; б) консультаційні спілки в Англії, Росії та ін. країнах;

4) кредитна кооперація: а) історичний розвій; б) кредитні спілки в Німеччині і Росії;

5) виробнича кооперація: а) ідея, надії і результати; б) виробничі спілки в Англії, Франції і Німеччині;

6) сільськогосподарські спілки: а) заготівельні спілки (закупка насіння, добрив, машин, господарського знаряддя); б) спілки зі збуту сільськогосподарських товарів (без переробки);

7) історія кооперативного руху в Галичині та на Україні [3, 1-2].

Практичним результатом навчання на кооперативних курсах слухачі скористалися ще в таборах. За їхньої ініціативи були організовані кооперативні чайні, що дозволило не тільки покращити харчування полонених, а й залучити значні кошти на утримання таборних культурно-освітніх установ: театру, бібліотеки, оркестру та ін.

За ухвалою Просвітнього Відділу СВУ, 28 червня 1915 р. у таборі Фрайштадт розпочали роботу курси сільського господарства. Вони склалися з теоретичної й практичної частини з хліборобства, годівлі сільськогосподарських тварин та садівництва. На курси записалося: з першого табору – 105 чоловік, з другого табору – 146. Заняття на курсах розпочиналися з оглядової лекції [3, 64]. Фахівці з полонених – колишній студент агрономічного факультету Київської Політехніки Володимир Степанович та агроном Кость Даниленко – розробили програми з різних сільськогосподарських курсів. Оскільки всю просвітницьку роботу в таборах як Австро-Угорщини, так і Німеччини очолював Просвітній відділ СВУ, то програми для всіх таборів були однакові. Усі форми навчальних занять та спілкування на курсах здійснювалися українською мовою. Про зміст та структуру навчальних дисциплін, що вивчалися на курсах, можна зробити висновки на основі навчальних програм. Так, перша частина програми з хліборобства передбачала вивчення таких тем: ґрунт, типи ґрунтів, чорнозем України, осіння і весняна оранка, глибина оранки, оранка назяб, підорювання стерні, толока, чорний і занятий пар, збереження гною в гноярнях і під худобою в яслах, добрива: фосфорові, азотові й поташеве (калійне), їх суміші, вапно, застосування мінерального угноєння в польовому господарстві, дикі рослини, культурні сільськогосподарських рослини, походження сортів, способи виховання сортів – шляхом добору і селекції, дослідні стації у Швеції, зокрема Свалевська селекційна дослідна станція, проект подібної дослідної станції в Києві, організаційна мережа дослідних станцій в Україні [4, 137].

Фрайштадтський табір складався з двох таборів, заняття в яких провадилися одночасно. Навчання відбувалося регулярно двічі на тиждень. У першому таборі в понеділок і четвер, а в другому – у вівторок і п'ятницю. На обох курсах занять з хліборобства відбулося 76, а з годівлі сільськогосподарських тварин – 64, їх відвідало 247 осіб. Для слухачів курсів було проведено дві екскурсії для огляду німецьких господарств, під час яких вони мали можливість порівняти господарювання в Україні з німецьким.

Із садівництва було проведено 58 годин лекцій. Серед слухачів курсів переважали селяни-хлібороби, які з цікавістю відвідували заняття й намагалися не пропускати їх. Робота курсів завершилася 18 грудня 1915 р.

12 серпня 1915 р. просвітня секція табору організувала курси бджолярства. Навчання відбувалося одно-часно в першому й другому таборах двічі на тиждень, у вівторок і четвер – до обіду в першому таборі, а ввечері – у другому. Курси працювали до кінця листопада 1915 р. Занять у обох таборах відбулося 48. Кількість слухачів у першому таборі становила 56 осіб, у другому – 72, значну їхню частину становила інтелігенція, переважно учителі. За бажаннями полонених, 5 липня 1916 р. розпочав роботу ще один курс, на який записалося 90 осіб. Навчання відбувалося двічі на тиждень. Курси тривали до жовтня 1916 р. За цей час відбулося 28 занять [4, 139]. Таким чином, всіх курсів пасічництва відбулося 3, на яких було прочитано 76 лекцій, а загальна кількість слухачів, що їх відвідали становила – 238 осіб. Більшість

занять на цих курсах проводив полонений Кулинич – учитель за фахом, аматор-бджоляр.

Для допомоги курсантам в оволодінні теоретичними знаннями при курсах була організована власна бібліотечка, яка складалася з спеціальної літератури. Через таборову пресу слухачі могли ознайомитися й замовити в особисту власність або для бібліотеки товариства новинки сільськогосподарської літератури, яку анонсувала „Технічна комісія” Львівського товариства „Сільський господар” [5, 8].

11 листопада 1915 р. у таборі Зальцведель (Німеччина) розпочав свою діяльність „Національно-просвітній гурток”. Заходами його членів впродовж 1916 р. у таборі виникли секції гуртка. Однією з них стала агрономічна (сільськогосподарська), що згодом відокремилася в товариство „Хлібороб”. Секція влаштовувала виклади з різних галузей сільського господарства (садівництва, рільництва, вибору насіння та ін.), причому практичні вправи проводилися на спеціальній ділянці, отриманій від комендатури табору. Заняття регулярно відвідували 20-30 чол. [6, 124]. Цікавим є той факт, що заходами німців 30 липня 1917 р. для групи полонених було влаштовано відвідування розсадника у м. Зальцведель; ще через місяць – кооперативного молокопереробного комплексу; а у вересні трьох полонених направили до Дрездена на птахоферму. У таборовій газеті „Вільне слово” регулярно звітувалося про роботу секції. У статті „З подорожі на пташню” аналізувався досвід „спількової пташні” біля м. Дрездена [7, 4].

У таборі Вецляр (Німеччина) з практичною роботою в полі, городі й саду полонених знайомило товариство „Сільський господар”. Початки його діяльності припадають на кінець 1915 р., коли провід української громади у Вецлярі вирішив заснувати курси з сільського господарства. У таборі перебувало кілька агрономів за фахом. Полонені (переважно колишні селяни) прагнули отримати хоча б початкові знання з агрономічних наук. Без зволікань у програму зимових (1915/1916 рр.) занять для полонених були внесені необхідні зміни, які уможливили читання лекцій з садівництва, городництва, кооперації та ін. Однак ці лекції відбувалися не часто і не регулярно. Тільки навесні 1916 р., коли заходами „Просвітнього Відділу СВУ” від німецької комендатури було отримано окремих барак для занять, виклади набули більш систематичного характеру. Дякуючи сприянню комендатури табору та школи господарства м. Вецляр, агрономічні курси отримали зразки добрив та необхідні таблиці й карти. Після цього лекції почали читатися за такими темами: сільське господарство, скотарство, бджільництво, господарська хімія, природознавство. Також щотижнево проводився загальний семінар, на якому виступали з рефератами полонені з різних губерній України. На лекції та семінари приходило від 50 до 300 слухачів, що залежало, головним чином, від наявності полонених у таборі. Успіх занять привів до того, що за ініціативою полонених було засноване товариство „Сільський господар”. 1 липня 1916 р. перші збори товариства (у кількості 65 чол.) прийняли статут організації. Впродовж кількох місяців товариство збільшилося до 246 чол. [6, 103].

За допомогою різних картин з господарства та наочностей протягом щоденних занять, на які

приходили 100-200 слухачів, вони могли навчитися варити конфітур, мармелад, робити вино з овочів, обробляти землю тощо. Наприкінці 1916 р. товариство отримало дослідне поле, яке самі полонені обробили й засіяли збіжжям, городиною та садовиною. При тому вчилися, коли і які вживати штучні добрива до одного чи іншого збіжжя [8, 118].

Управа товариства своїм головним завданням вбачала подальше проведення господарських курсів для теоретичної підготовки слухачів, але разом із цим готувалася започаткувати і практичні заняття. Наприкінці 1917 р. майно товариства складалося з бібліотеки агрономічної літератури (250 книг українською і російською мовами), надісланої СВУ і „Руським Комітетом Червоного Хреста”; всіляких приладів для обробітки овочів і фруктів; необхідного обладнання для класів та ін. Це дозволяло товариству успішно проводити курс теоретичного і практичного навчання, даючи полоненим основи агрономічних знань [6, 103].

У середині 1917 р. лекції відбувалися щодня, їх відвідувало від 100 до 120 чоловік. З весни почалася робота на дослідному полі. Крім того, товариство зайнялося бджільництвом та годівлею кроликів [9, 217].

Члени товариства на основі спільних інтересів мали не тільки теоретичні та практичні заняття, а також якісне спілкування та відпочинок. Таборова газета „Громадська думка” дає звіт з вечірки товариства. Програма складалася з промови „Про вагу сільськогосподарської освіти” та виступу професіонала-скрипаля. В меню: гарбузова каша, борщ з кролятиною, – всі продукти власного виробництва. На закінчення вечірки, на якій було присутні 100 чоловік, всі гуртом співали „Ще не вмерла Україна” та „Заповіт” [10, 4].

Таким чином, практичним доробком курсів в усіх таборах стало як отримання полоненими теоретичних та практичних знань із агрономічної науки, так і поліпшення харчування у зв’язку з тим, що врожай безкоштовно передавався до таборових їдалень. „Український клуб” табору Зальцведель через газету висловив подяку „Сільському господарю” за можливість пригощати своїх членів борщем та капустаєм [8, 133].

Аналіз діяльності різноманітних сільськогосподарських курсів дозволяє зробити висновок, що вона позитивно позначилася на культурно-освітній праці організації наших співвітчизників у таборах військовополонених у роки Першої світової війни. Незважаючи на перешкоди в організації систематичних занять, вони мали велике виховне значення для полонених й багатьом із них дали змогу теоретично та практично познайомитися з новими технологіями організації сільськогосподарської праці.

1. Патер І. *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*. – Львів, 2000; Срібняк І.В., Васильчук В.М. *Союз визволення України в 1914–1917 рр.: до історії культурно-просвітницької діяльності серед полонених вояків-українців у Австро-Угорщині*. – К., 1997; Сидоренко Н.М. *Національно-духовне самоствердження: У 3 ч. – Ч.1. Українська таборова періодика в першій світовій війні*. – К., 2000.
2. Верига В. *Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.)*. – Львів, 1996.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 4404. –

- Оп. 1. – Спр. 16.
 4. Дубрівний П. Культурно-просвітня робота у таборі Фрайштадт // Союз визволення України 1914–1918. – Нью-Йорк, 1979.
 5. Розвага. – 1917. – Ч. 29 (84).
 6. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К., 1999.
 7. Вільне слово. – 1917. – Ч. 78 (137).
 8. Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – Ч. 3-9.
 9. ЦДАВОУ. – Ф. 4418. – Оп. 1. – Спр.3.
 10. Громадська думка. – 1917. – Ч. 83 (130).

Розподіл сільськогосподарських товариств за окремими губерніями поданий у табл. 1.

Таблиця 1 [9, 4].

Губернії	Загалюньні с/з	Садівн., плод., вино-град.	Пта-хів-ниц.	Бджі-льн.	Шов-ківн.	Риба-льство	З ін-ших га-луз-ей	Ра-зом	Разом у Росій-ській імперії
Київська	2	2	2	1	1	1	1	10	1056
Полтавська	72	-	1	-	-	-	-	73	

(Частково території цих губерній були землями Черкащини)

Важливе значення для розповсюдження сільськогосподарських знань і піднесення сільського господарства на Черкащині мало Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство, засноване 2 грудня 1901 року на перших загальних зборах. До його керівного складу були вибрані: почесним головою ради – Київський губернський предводитель дворянства князь М.В. Репнін, головою – Липовецький повітовий предводитель дворянства граф П.М. Ігнатов, товаришем голови – граф В.С. Тишкевич. Секретарем ради був Г.В. Високінський, а скарбником – В.Л. Гавліковський. Всього рада нараховувала 48 осіб [8, 11].

11 червня 1901 року був затверджений Статут Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, яким визначалася мета – сприяти в районі своїх дій об'єднаними силами своїх членів розвитку і вдосконаленню сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Для досягнення своєї мети товариство мало:

1) вивчати стан різноманітних галузей сільського господарства і з'ясувати господарські потреби шляхом обговорення питань на членських зборах, сільськогосподарських бесідах і з'їздах, що скликалися й проводилися регулярно; споряджати експедиції й екскурсії як для огляду господарств своїх членів, так і для різноманітних сільськогосподарських досліджень;

2) розповсюджувати теоретичні та практичні знання з сільського господарства шляхом влаштування публічних читань, друкування і розповсюдження своїх праць, а якщо буде можливість, то й власного періодичного журналу і заснування сільськогосподарських училищ, бібліотеки і музею;

3) турбуватися про вироблення раціональних способів ведення господарства, здійснюючи випробування прийомів культур, прийнятих в інших місцевостях як в Росії, так і за кордоном, для розповсюдження тих із них, які будуть корисними для місцевих господарств, упряжі і т.д., засновуючи дослідні станції і поля, ферми, сади і розплідники;

4) сприяти господарям у правильному облаштуванні їхніх сільськогосподарських підприємств корисними вказівками і рекомендаціями, займатися посередництвом у постачанні потрібних господарству предметів і збуту їхніх виробів, відкриваючи з цією метою довідково-комісійні бюро, сільськогосподарські склади і т.д.;

5) влаштовувати виставки, аукціони, заохочувати господарів присудженням медалей та інших почесних нагород [8, 12].

Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство було засноване місцевими російськими і польськими землевласниками. До 1905 р. непорозуміння між ними не виникало. Проте згодом російські представники ігноруються, з їх думками перестають рахуватися. На засіданнях ради посилено

М.В. Костюк

ДІЯЛЬНІСТЬ УМАНСЬКО-ЛИПОВЕЦЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА З ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ ПОЗАШКІЛЬНИМ ШЛЯХОМ (початок ХХ ст.)

Висвітлення становища позашкільної освіти на Черкащині становить певний науковий інтерес і деякою мірою заповнює прогалину в історії культури українського народу. Ця проблема залишилася поза увагою дослідників. Мета публікації – вивчити становлення та розвиток сільськогосподарської освіти на Черкащині. Об'єкт вивчення – позашкільна освіта на Черкащині на початку ХХ ст., предмет – діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань.

Утворенню громадських професійних організацій сприяв розвиток капіталізму в імперській Росії. До 1906 року в Російській імперії не існувало юридичної загальнодержавної концепції з правового регулювання діяльності громадських об'єднань. Їх стрімке зростання розпочалося з прийняття „Тимчасових правил про товариства та союзи”. Так, до 1905 року було створено 682 українських товариства різнопланового характеру, а у 1905–1916 рр. – 1961 [4, 8]. У більшості губернських та крайових сільськогосподарських товариствах ставилися питання про створення розгалуженої системи сільськогосподарських освітніх закладів.

Сільськогосподарські товариства мали завдання – сприяти розвитку сільського господарства просвітницькими й економічними заходами. Держава вважала їх важливим засобом піднесення сільського господарства та регулювала їх діяльність Положенням 1866 р., Нормальним Статутом 1898 р. і Тимчасовими правилами 1906 р.

Згідно зі списком даних, складених під наглядом начальника І-го відділу Департаменту землеробства І.І. Мамонтова, молодшим спеціалістом з сільськогосподарської частини В.М. Воронцовим, найбільша кількість сільськогосподарських товариств в Російській імперії припадала на Ліфляндську губернію (127 товариств, що становило 11 % загальної кількості товариств імперії). За нею йшли Полтавська (73 товариства – 7 %), Курляндська (61 товариство – 6 %), Самарська (49 товариств – 5 %), Вятська (42 товариства – 4 %), Пермська (39 товариств – 4 %), Саратовська й Санкт-Петербурзька (по 32 товариства – 3 %), Київська (10 товариств – 0,9 %) [9, 5].